

Η ιστορία της κρητικής λύρας

✖ Η κρητική λύρα ανήκει στην κατηγορία των χορδόφωνων μουσικών οργάνων με δοξάρι και έχει τις ρίζες της στην Ανατολή. Στην Κρήτη υπήρχαν δύο τύποι λύρας. Το αποκαλούμενο σήμερα λυράκι, που έδινε οξύ και διαπεραστικό ήχο και η βροντόλυρα ή χοντρόλυρα, μεγαλύτερη σε μέγεθος, ιδανική για την πολύωρη συνοδεία τραγουδιού. Από τους δύο τύπους αυτούς και την επιρροή του βιολιού, προήλθε η σύγχρονη κοινή λύρα.

Κατασκευάζεται από μονοκόμματο ξύλο κάποιας ηλικίας (τουλάχιστον 10 ετών) και συνήθως χρησιμοποιείται ασφένταμος, καρυδιά, μурνιά, κ.α. Η σκάφη, το κοίλο σκαφτό σώμα της λύρας λέγεται και καύκα ή καυκί. Το καπάκι (εμπρόσθιο μέρος) είναι αυτό που επηρεάζει άμεσα τον ήχο του οργάνου και ιδανικό υλικό για την κατασκευή του θεωρείται το κατράνι (υλικό ηλικίας άνω των 300 ετών που προέρχεται από δοκάρια παλαιών κτισμάτων). Παλιά οι χορδές ήταν εντέρινες και το δοξάρι είχε τρίχες από ουρά αλόγου που συνήθως έφερε μια σειρά από σφαιρικά κουδουνάκια, τα λεγόμενα γερακοκούδουνα. Σήμερα που η λύρα συνοδεύεται από άλλα μουσικά όργανα (λαούτο, κιθάρα κ.α.) χρησιμοποιείται συνήθως δοξάρι βιολιού.

Η λύρα στον ελληνικό χώρο

Για να διερευνήσουμε τη χρονική αφετηρία της παρουσίας των εγχόρδων μουσικών οργάνων στην Κρήτη πρέπει να εξετάσουμε την παρουσία τους στον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου ή, ακόμη ευρύτερα, της ανατολικής Μεσογείου και γενικά της βυζαντινής επικράτειας.

Συγκεκριμένα για τη λύρα γνωρίζουμε ότι από το 10ο αιώνα (901-1000 μ.Χ.) υπήρχε ήδη στο βυζαντινό χώρο. Εκτός από τις παραστάσεις στο ανάγλυφο ελεφάντινο βυζαντινό κιβωτίδιο του 10ου ή 11ου αιώνα που σώζεται στο μουσείο της Φλωρεντίας και στα ιστορημένα (εικονογραφημένα) χειρόγραφα του 11ου αιώνα, βαρύνουσα σημασία έχει και η αναφορά του Πέρση Ibn Kurdadhbih προς το χαλίφη Al Mutamid, όπου, ανάμεσα σε άλλα βυζαντινά όργανα, αναφέρει τη λύρα ("lura"), περιγράφοντάς την ως ξύλινο όργανο με πέντε χορδές «όμοιο με το αραβικό ρεμπάμπ» .

Η αναφορά αυτή, εκτός από την παλαιότητά της, είναι ιδιαίτερα σημαντική για δύο ακόμη λόγους: πρώτον, γιατί αναφέρει την ελληνική ονομασία λύρα και,

δεύτερον, γιατί θεωρεί το συγκεκριμένο όργανο «όμοιο με το ρεμπάμπ» και όχι προερχόμενο από το ρεμπάμπ. Αυτό δεν αποκλείει οπωσδήποτε την προέλευση της βυζαντινής λύρας από τον αραβικό κόσμο, όμως πρέπει να διερευνηθεί η ακριβής σχέση της τόσο με τα τοξωτά έγχορδα της Ανατολής (Ινδία και, στη συνέχεια, Άραβες) όσο και με την αρχαία ελληνική λύρα. Το όνομα λύρα για το συγκεκριμένο όργανο δεν εντοπίζεται μόνο στη μορφωμένη Κωνσταντινούπολη (όπου θα μπορούσε να έχει δοθεί από λογίους σ' ένα νεοεισαχθέν όργανο που τους θύμιζε κάπως την αρχαία άρπα), αλλά σε όλο τον ελληνικό χώρο, με εξαίρεση την περιοχή των Σερρών, όπου λεγόταν ζίγκα ή γκίγκα πιθανόν κατά ξενική επίδραση (πάντως οι Τούρκοι ονομάζουν την ελληνική λύρα «ρουμ κεμεντζέ», που σημαίνει ακριβώς «ρωμαίικη λύρα»):

*«Για δώστε μου τη λύρα μου, το δόλιο μου δοξάρι,
να θυμηθώ τσ' αγάπης μου, σήμερα τηνε χάνω».*

(ακριτικό τραγούδι, από τη συλλογή της Ακαδημίας Αθηνών
Ελληνικά δημοτικά τραγούδια Α', Αθήναι 1962, σελ. 116)

Η άποψη του Κλοντ Φωριέλ ότι οι τυφλοί Έλληνες λαϊκοί ποιητές «τραγουδούν παίζοντας με το δοξάρι ένα όργανο με χορδές που είναι ακριβώς η λύρα των αρχαίων Ελλήνων, και που έχει διατηρήσει και το όνομα και τη μορφή. Η λύρα, για να είναι πλήρης, πρέπει να έχει πέντε χορδές, αλλά συνήθως δεν έχει παρά δύο ή τρεις, που οι ήχοι της, όπως εύκολα φαντάζεται κανείς, δεν είναι και πολύ αρμονικοί...». Ο Φωριέλ γράφει το 1824 και θεωρεί αυτονόητα τη λύρα ελληνικό μουσικό όργανο. Ο Γεώργιος Χατζηδάκις στο κεφάλαιο για την καταγωγή της κρητικής λύρας του έργου του Κρητική Μουσική, αν και αναγνωρίζει ότι «η σημερινή και η αρχαία λύρα από απόψεως κατασκευής παρουσιάζουν κατά βάσιν κοινά τινα τεχνικά γνωρίσματα», τα οποία περιγράφει διεξοδικά (στο σχήμα, το ηχείο, τα κλειδιά -στριφτάλια, κ.τ.λ.), εντούτοις είναι της άποψης ότι δεν πρόκειται για το ίδιο όργανο, κυρίως επειδή η αρχαία λύρα ήταν νυκτό όργανο (παιζόταν με πλήκτρο, δηλ. πένα), ενώ η νεότερη τοξωτό, το δε τόξο (δοξάρι) θεωρεί, όχι άδικα, προϊόν της ανατολής: τόσο η οικογένεια του βιολιού όσο και η οικογένεια της λύρας έλκουν την καταγωγή τους από τις Ινδίες. Ακόμη και την ινδιάνικη λύρα, που εκτίθεται στο Μουσείο Φυσικών Επιστημών της Νέας Υόρκης, συνοδεύει σημείωμα ότι «το όργανο τούτο μετεκομίσθη από τας Ινδίας εις την Αμερικήν» (η απώτερη καταγωγή των ιθαγενών της Αμερικής θεωρείται ασιατική, οι πρόγονοί τους πέρασαν στην αμερικανική ήπειρο μέσω του Βερίγγειου Πορθμού).

Σε κάθε περίπτωση δεν γνωρίζουμε πότε οι Βυζαντινοί άρχισαν να παίζουν λύρα·

ακόμη και αν δεν έχουμε να κάνουμε με μια παράδοση που συνεχίζεται από την αρχαιότητα (και η νεότερη λύρα δεν είναι, αναπάντεχα, άμεσος απόγονος της αρχαίας ελληνικής) αλλά ήρθε πράγματι από τον αραβικό κόσμο, δε γνωρίζουμε πόσο παλαιότερα από το 10ο αιώνα συνέβη αυτή η πολιτισμική «συναλλαγή». Τον 11ο αιώνα μ.Χ. τα τοξωτά έγχορδα είναι εξαπλωμένα σε όλη τη μεσογειακή Ευρώπη και πιο ψηλά, ως τους Κέλτες και τις Βρετανικές Νήσους. Σε γερμανικά χειρόγραφα του 12ου αιώνα η ονομασία διατηρείται: *lyra*. Στην Ιταλία διατηρήθηκαν τα ονόματα *Lira di braccio* και *Lira da gamba* έως και τον 16ο αιώνα. Η λύρα των Βυζαντινών σε παραλλαγές σχημάτων και ονομάτων (*fiddle*, *viele*, *viola*, *rebec*, *ribeca*, *rubeba*), έγινε στην Ευρώπη το κυριότερο έγχορδο κατά την περίοδο του Μεσαίωνα. Το 1484 ο Φλαμανδός μουσικός Johannes Tinctoris έγραφε: «Η βιόλα όπως λένε, ανακαλύφθηκε από τους Έλληνες».

Σε ολόκληρο το τόξο από την Κωνσταντινούπολη ως την Κρήτη, που περιλαμβάνει τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, έχουμε λύρα ως τα μέσα του εικοστού αιώνα, οπότε η λύρα εκτοπίζεται από το βιολί. Λύρα έχουμε επίσης στην Αγία Ελένη Σερρών (αναστενάρικη λύρα), όπου επικρατεί, όπως είπαμε, η ονομασία ζίγκα ή γκίγκα· η λύρα εκείνη διαφέρει από τη βυζαντινή (την πολίτικη) προδίδοντας ίσως περισσότερο τουρκικές επιδράσεις.

Η λύρα στην Κρήτη

Το κρητικό λυράκι είναι σχεδόν ίδιο με την πολίτικη λύρα, δηλαδή τη λύρα της Κωνσταντινούπολης. Για την προέλευσή του πρέπει να αντιμετωπίσουμε δύο πιθανές εκδοχές:

α. Τη λύρα έφεραν οι Άραβες, που παρέμειναν στην Κρήτη ως κατακτητές (προερχόμενοι από την Ισπανία) τα έτη 823-961 μ.Χ., και παρέμεινε στην Κρήτη έκτοτε χωρίς διακοπή (αυτό θα σημαίνει ότι το αραβικό ρεμπάμπ της εποχής εκείνης είναι μορφολογικά ίδιο με τη βυζαντινή λύρα).

β. Ήρθε στην Κρήτη από την Κωνσταντινούπολη, είτε (το πιθανότερο) από το στρατό του Νικηφόρου Φωκά και τους Βυζαντινούς που ακολούθησαν είτε μέσω Δωδεκανήσου, οπότε η είσοδός της στο νησί πρέπει να άρχισε από την πλευρά της Σητείας (που γειτονεύει με την Κάσο και την Κάρπαθο) και να είχε συντελεστεί το πολύ ως το 12ο αιώνα (1101-1200 μ.Χ.), αφού δύο αιώνες για το μουσικό «ταξίδι» από την Πόλη ως την Κρήτη είναι υπεραρκετοί. Πολύ περισσότερο μάλιστα εφ' όσον οι Κρητικοί ήταν, ως γνωστόν, σπουδαίοι ναυτικοί: ο Γάλλος περιηγητής Andrè Thevet το 1549 έγραφε: «Οι Κρητικοί είναι σπουδαίοι πιλότοι και έμπειροι ναυτικοί. Χρησιμοποιούν μικρά πλεούμενα που τα αποκαλούν *squiraces*. Όταν είναι

μπουνάτσα πέντε τούρκικες φούστες δε μπορούν ν' αναμετρηθούν μ' ένα απ' αυτά τα κρητικά караβάκια».

Υπέρ της δεύτερης εκδοχής είναι ότι και στην Κρήτη για το συγκεκριμένο όργανο είναι γνωστό μόνο το ελληνικό όνομα λύρα και δεν υπάρχει μαρτυρία ή ανάμνηση σε καμία τοπική παράδοση ότι χρησιμοποιήθηκε ποτέ γι' αυτό το όνομα ρεμπάμπ, ρεμπέκ, κεμεντζές ή άλλος ξενόγλωσσος όρος. Και στις δύο περιπτώσεις είναι προφανές ότι οι Ενετοί, ερχόμενοι στην Κρήτη το 1211, βρήκαν ήδη τη λύρα εδώ, ως λαϊκό όργανο βέβαια (όπως και στα Δωδεκάνησα) δηλαδή σε πρωτόγονη μορφή (λυράκια κατασκευασμένα από τους ίδιους τους λυράρηδες των χωριών από δέντρα της περιοχής τους και δοξάρια από ουρά αλόγου ή και γαϊδάρου –με το συμπάθιο– όπως ακριβώς τα λυράκια που ξέρουμε από τους αμέτρητους λυράρηδες των κρητικών χωριών του 19ου και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, πριν η κρητική λύρα πάρει την τυπική σύγχρονη μορφή της με την καθοριστική συμβολή του θρυλικού Ρεθεμνιώτη λυράρη Ανδρέα Ροδινού, και των επίσης Ρεθυμνιωτών οργανοποιών Γιάννη Παπαδάκη ή Καρεκλά και Μανώλη Σταγάκη.

Τα γερακοκούδουνα στο δοξάρι της κρητικής λύρας είναι μια επιπλέον, εξαιρετικά σημαντική ένδειξη για την παρουσία της λύρας στην Κρήτη το αργότερο κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, οπότε οι άρχοντες κυνηγούσαν με γεράκια, στα πόδια των οποίων φορούσαν τα γερακοκούδουνα, αν όχι και κατά τη βυζαντινή περίοδο, από ανάλογους κυνηγούς. Οι Τούρκοι της Κρήτης ποτέ δεν κυνήγησαν με γεράκια (μόνο με λαγωναρές σκύλες, όπως και οι απλοί Κρητικοί χωρικοί). Τα γερακοκούδουνα, επομένως, μπήκαν στο δοξάρι της κρητικής λύρας (μόνο της λύρας, που ήταν όργανο της υπαίθρου, ποτέ του βιολιού, που ήταν ένα αστικό όργανο) είτε κατά τη βυζαντινή είτε κατά την ενετική εποχή. Στην αντίθετη περίπτωση, αν δηλαδή τα κουδουνάκια έμπαιναν στο δοξάρι αφού είχε πάψει να χρησιμοποιείται το κυνήγι με γεράκια, μόνο από το ιερατικό θυμιατό θα μπορούσαν να έχουν ληφθεί, οπότε το πιθανότερο είναι ότι θα ονομάζονταν παπαδοκούδουνα ή με κάποιο παρεμφερή όρο. Το θυμιατό ήταν πάντα σε χρήση, με εξαίρεση ίσως ταραγμένες εποχές. Η εικόνα των κουδουνιών του θυμιατού ήταν πολύ πιο κοντά στα μάτια των Κρητικών χωρικών κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ακόμη και στους γέρους της πρώτης γενιάς, που θυμούνταν την εποχή των Ενετών και των αρχοντορωμαίων, απ' ό,τι η εικόνα του κυνηγετικού γερακιού.

Είναι γεγονός ότι οι αναφορές των κείμενων της Ενετοκρατίας σε λαϊκά μουσικά όργανα αναφέρουν σχεδόν αποκλειστικά πνευστά και κρουστά. Ίσως η μπαντούρα,

η ασκομαντούρα και το θιαμπόλι (σφυροχάμπιολο, το κρητικό σουραύλι) να ήταν ακόμη διαδεδομένα στην κρητική υπαίθρο περισσότερο από τη λύρα, αφού και ως τις αρχές του 20ού αιώνα η διάδοσή τους ήταν σημαντική. Περιηγητές επίσης όπως ο Pierre Belon (1553) περιγράφοντας χορούς των Σφακιανών δεν αναφέρουν καθόλου μουσικά όργανα. Ο Χατζηδάκης μάλιστα επικαλείται τον Belon για να στηρίξει την άποψη ότι δεν υπήρχε λύρα στην Κρήτη το 16ο αιώνα, ξεχνώντας ότι οι Σφακιανοί ποτέ, μέχρι και την εποχή μας, δεν επιδόθηκαν στη χρήση έγχορδων οργάνων.

Ωστόσο, συνήθως παραγνωρίζεται μία σημαντική αναφορά. Είναι του Στέφανου Σαχλίκη, ποιητή του Χάνδακα του 14ου αιώνα, από τους προδρόμους της Κρητικής Αναγέννησης:

*«Λοιπόν, όποιος ορέγεται να μάθη διά την μοίραν,
το πώς παίζει τον άτυχον, ωσάν παιγνιώτης λύραν
ας έλθη ν' αναγνώση εδώ τούτο το καταλόγι...».*

Είναι πιθανόν, ότι η αναφορά δε γίνεται στην αρχαία άρπα ούτε στην ιταλική lira (όπως πίστευε ο αείμνηστος Νικόλαος Παναγιωτάκης), αλλά στη λαϊκή κρητική λύρα της εποχής του ποιητή (περίπου 1331-1400), πράγμα που αποδεικνύεται από τη λέξη παιγνιώτης, δηλαδή την ιδιωματική λέξη που χρησιμοποιείται από τους Κρητικούς για να δηλώσει τόσο το σκοπευτή όσο και τον οργανοπαίχτη. Η παρομοίωση που χρησιμοποιεί ο Παναγιωτάκης ότι «ο Σαχλίκης ήταν αστός», που όμως έζησε από κοντά τη λαϊκή ζωή της υπαίθρου, ιδίως αφού κατέφυγε στο Πενταμόδι Ηρακλείου μετά την ολοκληρωτική πτώχευσή του από την άσωτη ζωή που έκανε, παραπέμπει λοιπόν καταφανώς σε μια εικόνα της λαϊκής ζωής της κρητικής υπαίθρου της εποχής του, με έναν παιγνιώτη που παίζει λύρα, και όχι σε μια εικόνα Ιταλού μουζικάντη ή αρχαίου Έλληνα αρπιστή.

Την ίδια άποψη φαίνεται να έχουν δύο από τους σημαντικότερους νεότερους μελετητές της εποχής εκείνης, ο Φαίδων Κουκουλές και ο Στυλιανός Αλεξίου. Και οι δύο συγκαταλέγουν με βεβαιότητα την κρητική λύρα στα μουσικά όργανα της βενετοκρατούμενης Κρήτης, με αντίστοιχες αναφορές ο μεν Κουκουλές στο άρθρο του «Συμβολή εις την Κρητική λαογραφία επί Βενετοκρατίας», στην Επετηρίδα της Εταιρείας Κρητικών Σπουδών, τόμ. 3 (1940), σελ. 21, ο δε Αλεξίου στα Κρητικά Χρονικά του 1965 (τόμος ιθ'), σελ. 165. Και οι δύο στηρίζουν την αναφορά τους στο Σαχλίκη. Μαζί τους συμφωνεί και ο Ελβετός εθνομουσικολόγος Samuel Baud-Bovy όπως σημειώνει σε άρθρο του σχετικά με την κρητική λύρα το 1977.

Όμως... Γύρω στα 1580-1600 ο Γεώργιος Χορτάτζης στο έργο του Κατζούρμπος προσθέτει ένα ακόμα στοιχείο σχετικά με την παρουσία της λύρας που μας διαφωτίζει ακόμη περισσότερο: ο Νικολός κάνει καντάδα στην αγαπημένη του παίζοντας λυρόνι! Η ακατάδεχτη Πουλισένα γκρινιάζει, τονίζοντας πως θα του άνοιγε την πόρτα μόνο αν «της κουδούνιζε ένα σακούλι κίτρινα» (=χρυσά νομίσματα), γιατί αυτή «δεν κομπώνεται» (=δεν ξεγελιέται) με καντάδες και μερακλίκια:

*«Ανίσως κι εκουδούνιζε στο σπίτι μου αποκάτω
μιαν ώρα το σακούλι του με κίτρινα γεμάτο,
δεις ήθελες πώς άνοιγα, με μένα με λυρόνι
μηδέ με το τραγούδι του ποσώς δε με κομπώνει...»*

(Κατζούρμπος, πράξη Α΄, στ. 195-198)

Πιο κάτω ο Νικολός διεκτραγωδεί τη μοίρα του, καθώς ετοιμάζονται να δώσουν την Πουλισένα σε άλλον, μονολογώντας:

*«Πήγαινε κι έρχου, Νικολό, μόνο με το λυρόνι,
τραγούδα κι αναστέναζε, κι άλλος ας ξεφαντώνει.»*

(στο ίδιο, πράξη Β΄, στ. 409-410)

Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι στον Κατζούρμπο φαίνεται να γίνεται σύγχυση ανάμεσα στη λύρα και την κιθάρα. Στην αρχή του έργου, όπου βλέπουμε επί σκηνής την καντάδα του Νικολό, ο νέος δεν αναφέρεται να παίζει λυρόνι, αλλά «κιτάρα». Αρκεί να αναφέρουμε εδώ ότι στο Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας του Σκαρλάτου Βυζάντιου, στο λήμμα κιθαρίζω, παρατίθεται ως παράδειγμα ο στίχος (από αρχαίο συγγραφέα) αναλαμβάνων την λύραν εκιθάριζεν. Λύρα, κιθάρα και φόρμιγξ είναι τρεις όροι που φαίνεται να χρησιμοποιούνται ενίοτε για το ίδιο όργανο. Επίσης σύμφωνα με το Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας του Εμμ. Κριαρά, όπου λυρόνι= το μουσικό όργανο λύρα (κρητική) [βεν. liron].

Το λυρόνι του Νικολό ωστόσο δεν ήταν κιθάρα, ούτε και αρχαία ελληνική λύρα. Το δεύτερο είναι προφανές από το ότι η υπόθεση του έργου διαδραματίζεται στην εποχή του ποιητή, στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, με αναφορές μάλιστα στην τουρκική επιθετικότητα της εποχής. Αλλά το κυριότερο είναι ότι η κιθάρα και η αρχαία λύρα ποτέ δεν αναφέρονται με υποκοριστικό. Αντίθετα, το μουσικό όργανο του Νικολό είναι μικρή λύρα (λυρόνι), σε αντιδιαστολή, προφανώς, με τις «κανονικές» λύρες, που ήταν μεγαλύτερες. Είναι προφανές ότι μόνο σ' ένα όργανο ταιριάζει αυτό το χαρακτηριστικό: στο γνωστό μας λυράκι, την παλαιότερη μορφή της κρητικής λύρας που ξέρουμε. Η αναφορά στο λυρόνι του Νικολό, είναι ίσως η πιο αδιαφιλονίκητη μαρτυρία για τη χρήση της λαϊκής κρητικής λύρας την

εποχή της Ενετοκρατίας.

Εδώ δεν είναι άστοχο ίσως να επισημάνουμε ότι η γνωστή αναφορά του Βιτσέντσου Κορνάρου στο λαούτο αφορά στο αστικό («αναγεννησιακό») ευρωπαϊκό λαούτο και όχι στο σημερινό κρητικό λαούτο, όργανο πολύ μεταγενέστερο, που συνδυάζει το χέρι (μανίκι) του ταμπουρά και το ηχείο (σκάφος) από το ούτι -γι' αυτό και έχει μεγαλύτερο ηχείο τόσο από το στεριανό λαούτο όσο και από το νησιώτικο και το πολιτικό (λάφτα). Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815-1881) στους «Κρητικούς Γάμους», περιγράφοντας πώς η Σοφία Δα Μολίν έπαιζε λαούτο, αναφέρει: *«Το έγχορδον εκείνο πλήκτρον εκκαλείτο λιούτον. Η χρήσις του, εκλιπούσα προ πολλού, μικράς αφήκεν αναμνήσεις εις τα δημοτικά ποιήματα της συγχρόνου κρητικής σχολής»*. Εκτός από το λαούτο υπήρχαν στις πόλεις όλα τα ευρωπαϊκά όργανα της εποχής (τσίτερες, βιόλες, λαούτα, άρπες, μπάσα και φιαούτα, κλαδοτζύμπαλα, τρουμπέτες...) .

Την εποχή της Ενετοκρατίας πρέπει να ήρθε στα αστικά κέντρα της Κρήτης το βιολί. Πόσο γρήγορα έφυγε από τις πόλεις και πήγε στα χωριά; Άγνωστο. Ο Παναγιωτάκης θεωρεί ότι αυτό συνέβη σχετικά γρήγορα. Επί του προκειμένου, πάντως, ας έχουμε υπόψιν ότι:

α. Το βιολί κατασκευάζεται πάντα από επαγγελματία οργανοποιό και ποτέ από τον ίδιο τον ερασιτέχνη μουσικό (όπως η λύρα), επομένως η εξάπλωσή του στα χωριά πρέπει να ήταν στην αρχή πολύ δύσκολη: όλα τα βιολιά που παίζονταν ήταν κατασκευασμένα στις πόλεις και προφανώς -το σπουδαιότερο- ακριβοπληρωμένα, άλλος ένας ανασταλτικός παράγοντας την εποχή εκείνη για τον πολύ λαό.

β. Στις περιοχές που γνωρίζουμε από μεταγενέστερες πηγές ότι παιζόταν λύρα δεν πρέπει να είχε διαδοθεί ποτέ το βιολί (το πολύ να υπήρχε ένας βιολάτορας κάπου κάπου, αστός ή ημιαστός), γιατί είναι απίθανο οι κάτοικοι να εγκατέλειψαν ένα τετράχορδο όργανο και να υιοθέτησαν ένα τρίχορδο (η μία λιγότερη χορδή σημαίνει μικρότερες παικτικές δυνατότητες - η προαναφερόμενη «πεντάχορδη λύρα», απ' όσο είναι γνωστόν, δε μαρτυρείται ποτέ στην Κρήτη). Αντίθετα, στις περιοχές που διαδόθηκε, ή και κάποια στιγμή κυριάρχησε, το βιολί, ακόμη κι αν αυτό συνέβη μέσα του 17ου αιώνα (1650), είναι πολύ πιθανόν ότι υπήρχε ήδη παλαιότερα λύρα, η οποία συνυπήρξε με το βιολί για ένα μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα και είτε τελικά υποχώρησε (στην επαρχία Κισάμου) είτε συνυπάρχει ακόμη, όπως στους νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου -ας μην ξεχνούμε τη μεγάλη λασιθιώτικη παράδοση της λύρας, που, για το 19ο και τον 20ο αιώνα, περνάει από τα ονόματα ξακουστών λυράρηδων, όπως του Φοραδάρη, του Ιωάννη Σολιδάκη

(Κιρλίμπα) και του Μαθιού Γαρεφαλλάκη.

Τουρκοκρατία

Ήδη το 1746 έχουμε την πρώτη αναφορά που συνδέει τη λύρα με την Κρήτη, θεωρώντας την κατ' εξοχήν κρητικό μουσικό όργανο: ο Άγγλος περιηγητής M. Porter ταξιδεύοντας στην Κωνσταντινούπολη βρίσκει ότι οι Έλληνες «τραγουδούν αδιάκοπα και χορεύουν. Παντού βλέπεις κρητικές λύρες και του Πανός τη σύριγγα που αποτελείται από επτά άνισους αυλούς...». Τα όργανα αυτά παίζονταν μόνον από Έλληνες. Οι Τούρκοι, αντίθετα, «αποφεύγουν τους χορούς και δε συμπαθούν τη μουσική: “Όταν είναι υποχρεωμένοι να ζουν ανάμεσα σε Έλληνες ναυτικούς τους βλέπουν πάνω σε καράβι ή στη στεριά να χορεύουν με μουσική ή χωρίς όργανα κι εκείνοι κάθονται παράμερα”» .

Τι εννοεί ο συγγραφέας χαρακτηρίζοντας κρητικές τις λύρες που είδε στην Κωνσταντινούπολη; Ήταν πράγματι κρητικά λυράκια, τα οποία διέκρινε από τα πολιτικά λόγω των διαφορών τους στο δέσιμο των χορδών και πιθανόν στο δοξάρι με τα γερακοκούδουνα; Ή απλώς είχε συνδέσει, για κάποιο λόγο, τη λύρα αποκλειστικά με την Κρήτη κι έτσι θεώρησε αυτονόητο ότι οι πολιτικές λύρες που είδε ήταν κρητικές; Άγνωστο (ταξίδι του πάντως στην Κρήτη δεν αναφέρεται)· το βέβαιο είναι ότι στην εποχή του η λύρα υπήρχε και ήταν διαδεδομένη και καθιερωμένη στην Κρήτη.

Ο παλαιότερος ονομαστικά καταγεγραμμένος Κρητικός λυράρης θεωρείται ο Θοδωρομανώλης (1778-1818) από το Επανωχώρι Σελίνου του νομού Χανίων, περίπου σύγχρονος του θρυλικού Κισαμίτη βιολάτορα Στέφανου Τριανταφυλλάκη ή Κιώρου (1740-1790). Ο Θοδωρομανώλης, σύμφωνα με τον Αθανάσιο Δεικτάκη, «έπαιζε στη λύρα του τους πολλούς καημούς και τις λίγες χαρές της Κρήτης... Στους ρυθμούς της έβρισκε δρόμους απατηλής διαφυγής, στις μαντινάδες τραγουδούσε αντάρτικα υπονοούμενα. Οι σκοποί θύμιζαν ανάσταση του σκλάβου. Τα συρτά ηρωϊκούς οραματισμούς». Ο Θοδωρομανώλης σκότωσε τον άγριο γενίτσαρο του Επανωχωριού Εμίν Βέργερη, επειδή τον διέταξε να έρθει με τη λύρα του και να φέρει τις ξαδέρφες του και τη χήρα θεια του «να διασκεδάσουν» στον οντά του Βέργερη. Τα αποτελέσματα τέτοιων «προσκλήσεων», οδυνηρά και ατιμωτικά για τις χριστιανές, ήταν γνωστά! Μετά την πράξη του, ο Θοδωρομανώλης φυγοδίκησε και τελικά συνελήφθη στον Ομαλό, θανατώθηκε και το λείψανό του σύρθηκε για τρεις ημέρες στους δρόμους των Χανίων, δεμένο στην ουρά ενός αλόγου, για παραδειγματισμό. Ήταν μόλις 40 ετών.

Περίπου την ίδια εποχή, στη ρίμα του Γιώργη του Σκατόβεργα, που καταγράφηκε από τον Φωριέλ, συναντούμε τη λύρα στα χέρια του Ηρακλειώτη ριμαδόρου:

*«Εγώ λοιπόν την έκαμα αυτή την ιστορία,
και παίζω την στην λύρα μου, διά παρηγορία... ».*

Ο Φωριέλ, όπως είπαμε, εξέδωσε το βιβλίο του το 1824. Τα γεγονότα που περιγράφει η ρίμα (ο φόνος του αιμοσταγούς αγά Μόχογλου από τον Σκατόβεργα στο Μοχό Ηρακλείου και οι περιπέτειες του ήρωα ως το θάνατό του) συνέβησαν, όπως γράφει ο ίδιος, το 1806. Ρίμες της έκτασης της συγκεκριμένης (104 στίχοι) γράφονταν και γράφονται από τους λαϊκούς ποιητές (ριμαδόρους) της Κρήτης αμέσως μετά τα γεγονότα που αφηγούνται. Το αργότερο ως το 1816 πρέπει να είχε γραφτεί η συγκεκριμένη ρίμα, αλλιώς το πράμα θελά 'χει μαρουβίσει (παλιώσει) πολύ.

Ο Γάλλος περιηγητής M.J. Tancoigne επισκέφθηκε την Κρήτη την τριετία 1811-1814. Πέρασε τον περισσότερο χρόνο του στην περιοχή των Χανίων και αναφέρεται στα ήθη, τα έθιμα, τις συνήθειες και την καθημερινότητα των Κρητών. Εκεί καταγράφει την εμπειρία του από «τους διαπεραστικούς και παράτονους ήχους μιας λύρας πρωτόγονης κατασκευής (Η λύρα των Νεοελλήνων δεν έχει καμία ομοιότητα με το ομώνυμο μουσικό όργανο που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι. Αυτή δεν έχει παρά μόνο τρεις χορδές και στο σχήμα μοιάζει με μαντολίνο μικρών διαστάσεων. Οι Έλληνες παίζουν το όργανο αυτό χρησιμοποιώντας δοξάρι).

Το 1817 ο Αυστριακός περιηγητής F. W. Sieber κατέγραψε τη συνάντησή του με ένα τυφλό νεαρό λυράρη που έπαιζε τετράχορδη, όπως αναφέρει, λύρα στο Καρύδι Σητείας. Ο Sieber δεν ικανοποιήθηκε από το παίξιμό του, γενικά όμως δεν εκφράζεται με ευαρέσκεια για τη μουσική και τους χορούς της Κρήτης (ό.π., σελ. 61-62, 74).

Το 1842 ο περιηγητής M. Χουρμούζης Βυζάντιος βρίσκει λυράρηδες σε κάθε χωριό της Κρήτης, ακόμη και στα στρατόπεδα των επαναστατών, ενώ δεν φαίνεται να γνωρίζει ούτε μία περίπτωση οθωμανού λυράρη: «Η λύρα είναι το κοινόν των Κρητών όργανον, την οποίαν κρούουν ωραία, και είναι σπάνιον να υπάρχη χωρίον όπου να μην είναι είς ή δύο κρούοντες την λύραν». Και σε υποσημείωση: «Οι Κρήτες αγαπούν καθ' υπερβολήν τον χορόν, εις τα στρατόπεδά των έφερναν πάντοτε λύρας» (M. Χουρμούζη Βυζάντιου, Κρητικά, Αθήναι 1842, σελ. 30-31).

Τέλος, προς επίρρωση των ανωτέρω, ας αναφέρουμε απλώς το απόσπασμα από το

έργο του «νεωτέρου περιηγητού Λοίχερος» [αναφέρεται στον Γερμανό πανεπιστημιακό καθηγητή Franz von Loehner (1877)] που παραθέτει ο Ψιλάκης και περιγράφει με ζωηρότητα Κρητικούς πάνοπλους με τόξα και βέλη να χορεύουν πηδηχτό γύρω στο 1790: «Και κατά τα τέλη της προτέρας εκατονταετηρίδος ωρχούνται [=χόρευαν] έτι οι Κρήτες την πυρρίχην, την παναρχαίαν των Κρητών όρχησιν... υπό τους οξείς, τραχείς και φαιδρούς της φόρμιγγος ήχους». Φόρμιγξ=λύρα (η αρχαιοελληνική -τις συνδέει).

Οι μαρτυρίες αυτές μάλλον συνηγορούν, υπέρ της άποψης ότι οι Τούρκοι ερχόμενοι στην Κρήτη (1642) δεν έφεραν μαζί τους τη λύρα, αλλά τη βρήκαν ήδη εδώ, στα χέρια των χριστιανών, και την υιοθέτησαν περιορισμένα και μόνο λόγω αλληλεπίδρασης με τους ραγιάδες τους ή, το κυριότερο, σε περιπτώσεις που οι ίδιοι ήταν εξισλαμισμένοι χριστιανοί ή απόγονοι εξισλαμισμένων. Αλλιώς θα πρέπει να υποθέσουμε ότι την...εγκατέλειψαν στην πορεία αφήνοντάς την στα χέρια των χριστιανών, αφού ελάχιστες περιπτώσεις Τουρκοκρητικών λυράρηδων γνωρίζουμε, τόσες όσες και οι περιπτώσεις Τουρκοκρητικών βιολατόρων, χορευτών και ριμαδόρων.

Οι συγγραφείς του 19ου αιώνα

Τον 19ο αιώνα, όταν οι συγγραφείς άρχισαν να ενδιαφέρονται για το τι γίνεται στην ύπαιθρο (στα χωριά), αρχίζουν απανωτές αναφορές στη λύρα ως χαρακτηριστικό όργανο των Κρητικών (αναφορές γίνονται μόνο στους χριστιανούς του νησιού, τους μόνους θεωρούμενους ως Έλληνες), ενώ παραδόξως σχεδόν αγνοούνται τα άλλα μουσικά όργανα. Αυτό, πιθανότατα, οφείλεται στη μεγάλη διάδοση που είχε η λύρα στο νησί (κάθε χωριό και λυράρης, ίσως κάθε γειτονιά και λυράρης, όπως ξέρουμε από τα κρητικά χωριά του 19ου και του 20ού αιώνα), όπως φαίνεται στα Κρητικά του Χουρμούζη Βυζάντιου, έχοντας ήδη υποσκελίσει ακόμη και τα πνευστά (μπαντούρα, ασκομαντούρα και σφυροχάμπιολο), ενώ το βιολί ήταν περιορισμένο τοπικά, το δε λαούτο και το μαντολίνο ίσως δεν είχαν ακόμη εμφανιστεί καν στην κρητική ύπαιθρο.

Έτσι, ο Αντώνιος Αντωνιάδης στο έπος του «Κρητηίς» (1867) περιγράφει με ιδιαίτερη ζωντάνια, αλλά και σαφείς αναγωγές στις αρχαιοελληνικές πολιτισμικές μας ρίζες, συγκέντρωση Κρητικών αγωνιστών της Ενετοκρατίας γύρω από το Σφακιανό επαναστάτη Δράκο. Αφού περιγράψει τα φαγητά και τον τρόπο που έτρωγαν, το κρασί, τον κεραστή κ.λ.π., καταλήγει:

«Είτα δε λύραι τους τόνους αυτών ανακρούουν ευθύμως·

άγει δε μέλος πυρρίχης τους πόδας προς όρχησιν, ένθα
άλλοι θεώνται και άλλοι ορχούνται [=χορεύουν], ή άδουν αρχαία
άσματ' ων μέλλουσιν αύθις πολλάς υποθέσεις να δώσουν...».

Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815-1881) στα «Ιστορικά Σκηνογραφήματα», μιλώντας για τα «Πάθη της Κρήτης επί Ενετών», αναφέρει: «Οι Κρητικοί, μια ράτσα φλογερή, ολοζώντανη, που αγαπά να τραγουδά και να χορεύει, οι Κρητικοί θαυμάσιοι αυτοσχέδιοι ποιητές και παραμυθάδες, έκαναν στις μέρες των Δουκών τη λύρα ένα όπλο πιο επικίνδυνο για τον τύραννο από το τόξο...».

Και παρακάτω, περιγράφοντας την κηδεία του Λέοντα Καλλέργη: «...και στην άλλη ασπρομάλλης και αόμματος τραγουδιστής τραγουδούσε πένθιμα με τη λύρα του το μοιρολόι του Λέοντα»:

«Δέσποτα και Πρωτοπαπά, βάλε το πετραχήλι,
να ψάλομε το νεκρικό του Λεονταριού της Κρήτης!».

Φυσικά δεν μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι οι φλογεροί αυτοί μη Κρήτες συγγραφείς γνώριζαν από στοιχεία την ύπαρξη λύρας στην Κρήτη την περίοδο της Ενετοκρατίας· ίσως να υπέθεσαν την παρουσία της, επειδή τη θεωρούσαν το κατ' εξοχήν κρητικό μουσικό όργανο. Αυτό για το οποίο μπορούμε να είμαστε βέβαιοι είναι ακριβώς ότι, την εποχή τους, η λύρα εθεωρείτο το κυριότερο μουσικό όργανο των Κρητικών, προφανώς επειδή ήταν το πιο διαδεδομένο.

Ο Χατζηδάκης όμως, πρέπει να πούμε, θεωρεί τις πληροφορίες του Ζαμπέλιου ακριβείς και, μη γνωρίζοντας προφανώς τα παραπάνω αποσπάσματα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο συγγραφέας δεν αναφέρει λύρα μιλώντας για τους Κρητικούς της Ενετοκρατίας. «Από ένα σχετικόν Ενετικόν χρονογραφικόν υπόμνημα το οποίον χρησιμοποιεί εις τους «Κρητικούς Γάμους» ο Σ. Ζαμπέλιος», γράφει ο Χατζηδάκης, «μανθάνομεν ότι διά τον μεγαλοπρεπέστερον εορτασμόν των γάμων του υιού του Γ. Καντανολέοντος (1570) προσεκλήθησαν τύμπανα και άσκαυλοι. Τούτο αποτελεί μίαν αξιόλογον μαρτυρίαν ότι δεν υπήρχε τότε η λύρα εις την Κρήτην...» (ό.π., σελ. 177). Όμως δεν είναι έτσι. Ο Χατζηδάκης δεν πρόσεξε ότι ο Ζαμπέλιος, πράγματι πολύ προσεκτικός στις πληροφορίες και τις περιγραφές για τη ζωή και τον πολιτισμό Κρητών και Ενετών, στους «Κρητικούς Γάμους», όπου περιγράφει το τραγικό τέλος του μεγάλου Κρητικού αγωνιστή κατά των Ενετών Γεωργίου Καντανολέοντος, εκτός από τους αυλούς και τις ασκομαντούρες (στα οποία αναφέρεται συχνά), αναφέρει επίσης και ότι «οι ορεινοί του Ιερολάκκου ηύλουν [έπαιζαν αυλό], έψαλλον [τραγουδούσαν], εκιθάριζον...» . Με το τελευταίο ρήμα δεν εννοεί ότι οι ορεσίβιοι ποιμένες έπαιζαν κιθάρα, αλλά λύρα, την οποία ονομάζει κιθάρα κατά τα συνήθη του καιρού του.

Η σύνδεση της νεοελληνικής λύρας με την πασίγνωστη στους αστούς κιθάρα είναι γενικότερη την παλιά εποχή: *«Ένας ναύτης έπαιζε αδιάκοπα βιολί ή λύρα. Αυτή η λύρα έχει σχήμα κιθάρας αλλά με τρεις χορδές και με πιο κοντό μανίκι»* γράφει για την υδραΐικη λύρα ο Άγγλος Richard Chandler, που ταξίδεψε στο Αιγαίο τα έτη 1764-1766.

[Πρβ. Βασιλείου Ψιλάκη, Ιστορία της Κρήτης: οι Δωριείς «εποιούντο μεν χρήσιν της ελληνικής κιθάρας ή όπως ελέγετο και λέγεται έτι της λύρας, αλλά και του φρυγικού αυλού...» – «Έτι και νυν επικρατεί η εγχώριος λύρα, δείγμα και τούτο συνεχείας διά μέσου των αιώνων της δωρικής του κρητικού λαού φύσεως» (ο Ψιλάκης προφανώς θεωρεί τη νεότερη κρητική λύρα απόγονο της αρχαίας ελληνικής)].

Ο Ιωάννης Κονδυλάκης (1862-1920), αν και καταγόμενος από τη Βιάννο (που, κατά τον 20ο αιώνα ανέπτυξε κυρίως «βιολίστικη» παράδοση -βλ. και τον εξαίρετο ψηφιακό δίσκο «Φεγγαροβραδιές στη Βιάννο» με τη συμμετοχή τοπικών βιολατόρων και μαντολινάρηδων), στα έργα του φαίνεται να αγνοεί το βιολί, ενώ αναφέρει μόνο τη λύρα, περιγράφοντας με έμφαση το διονυσιακό γλέντι των Βιαννιτών υπό τους ήχους της λύρας του τυφλού λυράρη Αλεξαντρή, γλέντι στο οποίο επιχείρησαν να εισχωρήσουν μερικοί θερμόαιμοι νεαροί Τουρκοκρήτες και καταδιώχθηκαν από τον Πατούχα (Ι. Κονδυλάκη, Ο Πατούχας, κεφ. Η΄). Ο ίδιος στο δραματικό διήγημά του Το δώρο του γενίτσαρου αναφέρει και γλέντι Τούρκοκρητικών με λύρα, χωρίς όμως να διευκρινίζει αν ο λυράρης ήταν Τούρκος ή, το πιθανότερο (επειδή συνόδευε τις εξαναγκασμένες χριστιανές του χωριού), εκβιασθείς χριστιανός.

Ο κάπως μεταγενέστερος Νίκος Καζαντζάκης (1883-1957), Ηρακλειώτης στην καταγωγή, σε όλα τα κρητικά του μυθιστορήματα (Ο καπετάν Μιχάλης, Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, τμήματα της Αναφοράς στο Γκρέκο) αναφέρει επίσης μόνο τη λύρα και τους λυράρηδες, τους οποίους θεωρεί εκφραστές της αγωνίας της σκλαβωμένης Κρήτης και του ονείρου της λευτεριάς, όπως ο Βεντούζος και ο καπετάν δάσκαλος (*«με τη γέρικη λύρα περασμένη στον ώμο, σα φυσεκλίκι»*) στον Καπετάν Μιχάλη. Η λύρα αντιμετωπίζεται ως η ψυχή της Κρήτης -ελληνική και μόνο ελληνική: *«Θροιάστηκαν κι οι τρεις, πήραν το σκαμνί, γέμισαν τα τάσια· ξεκρέμασε ο δάσκαλος από τον ώμο τη βροντόλυρα, την έστησε στα γόνατά του όρθια· άπλωσε το χέρι, άρπαξε μια μπουκιά κρέας, να φάει, προτού βαρέσει τη λύρα, να πάρει δύναμη...»* (Ο καπετάν Μιχάλης, κεφ. XIII).

Πηγή: blog.mantinades.gr